

This is a pre-print copy. For the final version, please see and refer to Reuneker, A. & R. Boogaart. (2021). *Dat als: een schrijfadvis en de praktijk*. In Nicoline van der Sijs, Lauren Fonteyn & Marten van der Meulen (ed.) *Wat gebeurt er in het Nederlands?! Over taal, frequentie en variatie*, 177-182. Utrecht: Sterck & De Vreese.

Dat als in advies en praktijk

Alex Reuneker & Ronny Boogaart, Universiteit Leiden

Het is ons nu een paar keer overkomen. We bespreken met studenten bijzinnen die beginnen met het voegwoord *als* en komen voorbeelden tegen zoals het volgende.

Het eerste ziektejaar is zo verregaand geprivatiseerd *dat, als het fout gaat*, pas na een jaar duidelijk wordt hoe het zit. (NRC, 28 januari 1999)

Dan wijst een student ons erop dat dit een voorbeeld is van de zogenaamde ‘*dat/als*-constructie’, waarop een aantal andere studenten instemmend begint te knikken. Ze hebben namelijk op de middelbare school een vast rijtje stijlfouten geleerd, waarin de ‘*dat/als*-constructie’ een klassieker is. Het voorbeeld hierboven bevat deze stijlfout, want de voegwoorden *dat* en *als* worden onmiddellijk na elkaar gebruikt. Maar dat mag niet, zo hebben de studenten geleerd. De *als*-zin moet eigenlijk aan het einde, zodat de zin als volgt luidt:

Het eerste ziektejaar is zo verregaand geprivatiseerd *dat* pas na een jaar duidelijk wordt hoe het zit *als het fout gaat*.

Maar klinkt deze herformulering echt zo veel beter? Wat is er volgens het stijladvis eigenlijk mis met de combinatie *dat/als*, hoe wordt die in de praktijk gebruikt en is het nu echt zo erg om *dat/als* te schrijven?

Wat zegt het stijladvis?

In *De Volkskrant* van 28 april 2021 noemen Ben Salemans en Marc van Oostendorp *dat/als* in een actuele discussie over het corrigeren van ‘ongrammaticale constructies’ in de antwoorden op het eindexamen Nederlands. Ze tekenen daarbij aan dat behalve de lesmethode *Nieuw Nederlands* ‘geen enkele andere bron’ de *dat/als*-constructie kent. Zinnen met *dat/als* worden door taaladviesboeken en lesmethodes echter wel degelijk genoemd en ze worden beschouwd als een type ‘tangconstructie’. Die term is, voor zover wij weten, voor het eerst gebruikt in de Nederlandse taalkunde in 1946: Van Haeringen bespreekt dan de tangconstructie in zijn oratie *Spanningen in het hedendaags Nederlands*. De term ‘tang’ wordt ook gebruikt in de *Nederlandse Spraakkunst* van De Vooy, die het jaar erop verschijnt. Het gaat bij tangconstructies steeds om zinnen waarin twee elementen die grammaticaal bij elkaar horen, juist ver uit elkaar staan. In de zin hieronder bijvoorbeeld gaat dat om het lidwoord *de* en het zelfstandig naamwoord *jongen*:

De door een list buiten de woonkamer gehouden jongen wist niet dat er visite was.

Hoe meer woorden ‘in de tang’ zitten, hoe onleesbaarder de zin zou worden. In het geval van *dat/als* hebben we, volgens Renkema’s *Schrijfwijzer*, te maken met een ‘bijzintang’, waarin een *als*-zin ‘gevangen’ zit tussen het onderschikkende voegwoord *dat* en de rest van die *dat*-zin. Eigenlijk gaat het dus niet eens zozeer om informatie die te ver uit elkaar staat, maar om het algemenere fenomeen dat twee onderschikkende voegwoorden direct naast elkaar staan. In *Nieuw Nederlands*, een veelgebruikte lesmethode op middelbare scholen, wordt de *dat/als*-constructie inderdaad breder opgevat; je kunt hem volgens de methode herkennen aan de woordcombinaties ‘(om)*dat als*, (om)*dat wanneer*, (om)*dat indien* en soms *zodat als/wanneer/indien*’. In een andere populaire lesmethode, *Op Niveau*, vind je oefenzinnen als deze:

We spraken af *dat als het eerste salaris op mijn rekening wordt gestort*, (dat) ik direct een deel van mijn schuld zou afbetalen. (*Op Niveau*, p. 433)

Hierbij wordt opgemerkt dat een zin ‘helemaal ontspoord’ als het voegwoord *dat*, hierboven tussen haakjes, wordt herhaald. Steevast is het advies om de *als*-zin achter aan de zin plaatsen, zodat ‘de tang’ verdwijnt.

Hoe vaak en waar?

Bijzinnen met *als* kunnen in het Nederlands drie posities innemen, maar die zijn niet allemaal even frequent. In een verzameling van 4667 *als*-zinnen (zie het kader) staan er 2701 (58 procent) vóór de hoofdzin, in een ‘zinsinitiële’ positie, zoals hieronder.

Als Berlusconi geen brokken maakt, dan doen zijn kabinetsleden en politieke bondgenoten het wel. (*Trouw*, 1 juli 2003)

Volgens de wetenschappelijke literatuur is dit de standaardvolgorde en komt de *als*-zin niet vaak achteraan. Toch vonden wij 1675 *als*-zinnen (36 procent) in die zogenaamde ‘zinsfinale’ positie, zoals in dit voorbeeld:

De boetes gaan omhoog en een bedrijf kan worden gesloten *als de regels worden overtreden*. (CGN)

De *als*-zin kan ook in het midden staan en is dan, als het ware, in de hoofdzin ‘geïnjecteerd’. Zo staat de ‘zinsmediale’ *als*-zin hieronder tussen het onderwerp *je* en de rest van de zin – dus niet direct na *dat*.

Ik heb geleerd dat je, *als je veilig een tweebaansweg wilt oversteken*, eerst naar links, dan naar rechts, en ten slotte nog een keer naar links moet kijken. (*Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 2014-3)

Zulke zinnen vormen een minderheid, maar het zijn er toch 137 (3 procent).

Hoe zit het nu met *dat/als*? Die directe openvolging komt 118 keer voor – eveneens zo’n drie procent, vergelijkbaar met zinsmediale *als*-zinnen. Het valt op dat 80 van die gevallen (68 procent) in gesproken Nederlands voorkomen en, specifiek, in formele spreektaal, zoals hieronder:

Wij zijn toch erg bang *dat als je geen normering in deze wet uh opneemt dat dat* juridisering in de hand werkt. (CGN)

In gesproken taal wordt de *als*-zin gemarkeerd door veranderende intonatie of een pauze, maar dat wil niet zeggen dat geschreven en geredigeerde teksten geen *dat/als*-constructies bevatten, zoals het volgende voorbeeld laat zien.

Onze suggestie is *dat, als zulke overtuigingen niettemin een zekere functionaliteit en stabiliteit bezitten*, het rationeel kan zijn om voor zo'n overtuiging te kiezen, ook al is er net zoveel evidentie voor het tegendeel. (*Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 2016-1)

Het gedeelte na de *als*-zin kan verschillende vormen aannemen. In 33 gevallen (28 procent) wordt – overigens zonder dat de zin ‘helemaal ontspoot’ – het voegwoord *dat* herhaald, zoals in het voorlaatste voorbeeld, maar in 50 gevallen (42 procent) gaat de zin verder alsof de *als*-zin er niet staat, zoals in het laatste voorbeeld. Een ander woord dat kan optreden is *dan* (26 zinnen of 22 procent), zoals hieronder.

Maar [het] ligt ook wel zo *dat als hij zegt van goh ik wil dat behang precies zoals het officieel moet dan* zeggen wij natuurlijk ook nou dan krijg je ook de vloeren zoals officieel moet. (CGN)

Terwijl *dat* een herhaling is van het voegwoord *dat* eerder in de zin, ‘herpakt’ *dan* de *als*-zin zelf. Ook de combinatie van *dat* en *dan* komt voor, maar die is met 9 gevallen (8 procent) het minst frequent.

Dat is gewoon de feitelijke gegevenheid als 't gaat om de definitie van het huwelijk *dat als deze definitie maatschappelijk zo door zou gaan dat dan* de kerken niet maar een verbijzondering heeft maar een eigen definitie zou gaan krijgen van het huwelijk. (CGN)

Hoe erg is het?

Het stijladvies over de opeenvolging van *dat* en *als* is aan nuancering toe. Om te beginnen is het de vraag hoe noodzakelijk het advies is. Uit inventarisaties van bovenbouwdocenten blijkt dat van de ‘vijftien standaardfouten’ uit *Nieuw Nederlands*, waaronder *dat/als*, alleen incongruenties, onjuiste verwijzingen en losstaande zinsgedeelten geregeld voorkomen in teksten van leerlingen, maar niet de *dat/als*-constructie. In goed geschreven, geredigeerde teksten komt de constructie bovendien wél voor, en zorgt daar zelden voor problemen, zoals de onderstaande zin uit Bordewijks *Karakter* laat zien – en dit is slechts een van de vier *dat/als*-constructies in deze klassieke Bildungsroman.

Hij zweeg even, hij dacht *dat als deze jongen aanleg had* er ook een uitnemend eerste procureursklerk uit hem groeien kon.

Het werk van Hermans, Mulisch en Reve laat hetzelfde zien en als zelfs De Grote Drie zich bedienden van zo'n ‘stijlfout’, is een heroverweging van dat oordeel wat ons betreft wel op zijn plaats, mede gezien de frequentie van *dat/als* in onze corpusresultaten.

Een ander punt is dat de adviezen niet gestoeld lijken op wetenschappelijk onderzoek. Experimenteel onderzoek naar de verwerking van Nederlandse tangconstructies is schaars en voor de specifieke *dat/als*-constructie ontbreekt het, voor zover wij weten, geheel. In de adviezen worden daarentegen stellige beweringen gedaan over deze constructies. Doeve en Onrust merken in *Helder schrijven* op dat de lezer ‘gedwongen’ wordt informatie ‘tot nader order “vast te houden”, eerst maar eens een andere bijzin te verwerken en onderwijl op te

letten waar de aangekondigde bijzin nu eigenlijk begint.’ Er zou ‘geen lezer zijn die dat allemaal tegelijk kan.’ Volgens ons is *dat/als* echter zeker niet in alle gevallen zo problematisch. Dit oordeel wordt ondersteund door het feit dat de uitgebreide taaladviesstrategie van het Engels het probleem überhaupt niet kent. In maar liefst veertig geraadpleegde *usage guides* komen we de combinatie *that if* wel tegen, maar gewoon in de tekst van de taaladviseur zelf, nooit als probleem.

Een laatste punt dat we willen aandragen betreft de herformulering van de *dat/als*-constructie door achteropplaatsing van de *als*-zin. Zo’n herschrijving wordt voor alle gevallen aangeraden, maar is niet altijd geschikt. Vooral bij een causaal verband tussen de *als*-zin (oorzaak) en de rest van de *dat*-zin (gevolg) is achteropplaatsing onverstandig, omdat zo’n ingreep ingaat tegen de ‘natuurlijke’ volgorde van situaties. Daarin wordt de oorzaak meestal voor het gevolg genoemd, omdat deze er ook in de werkelijkheid aan voorafgaat, zoals hieronder.

Ten slotte blijkt *dat als ouders tijdens de socialisatiefase maandelijks, wekelijks, of meerdere keren per week hoogcalorisch voedsel nuttigden*, de kinderen een grotere kans hadden om later in het leven frequenter hoogcalorisch voedsel te nuttigen. (*Mens & Maatschappij* 2013-2)

Je kan die *als*-zin aan het eind zetten, maar zo’n herformulering klinkt zeker niet beter dan het origineel. Dat zagen we al in het voorbeeld waarmee we dit stuk openden: we laten de volgorde van de zinnen liever samenvallen met de volgorde van de gebeurtenissen in de werkelijkheid.

Het advies werkt, tot slot, ook niet goed bij gevallen waarin de *als*-zin een lossere relatie heeft tot de *dat*-zin, bijvoorbeeld wanneer de *als*-zin een uitspraak verzacht, zoals hieronder.

In zijn kruistocht tegen de advocatuur in het algemeen en sommige advocaten in het bijzonder betoogt de jurist Hendrik Kaptein *dat als het aan hem ligt* advocaten zich niet mogen beroepen op de mazen in de wet. (*NRC*, 5 november 1999)

Neem je het advies ter harte, dan krijg je de onderstaande, op zijn minst vreemd te noemen, formulering.

In zijn kruistocht [...] betoogt de jurist Hendrik Kaptein *dat* advocaten zich niet mogen beroepen op de mazen in de wet *als het aan hem ligt*.

Conclusie

We kunnen ons nog wel vinden in het advies van bijvoorbeeld het *Handboek Stijl* om op te letten als je de voegwoorden *dat* en *als* direct naast elkaar ziet staan, maar zo stellig als in ‘vermijd een bijzin in een bijzin’ in *Rapportagetechniek* of ‘pers geen bijzin in een bijzin’ van *VRT Taal* willen we toch niet zijn – zeker gezien de frequentie van onproblematische gevallen van *dat/als* in ons corpus. De algemene regel om de *als*-zin achterop te plaatsen blijkt bovendien té algemeen. We vinden, kortom, dat als je de *dat/als*-constructie met enige voorzichtigheid gebruikt, er heus geen sprake van een stijlfout hoeft te zijn.

Verder lezen?

In de tekst hebben we naar taaladviesboeken verwezen waarin *dat/als* expliciet wordt behandeld: *Helder schrijven* (Doeve & Onrust, 1992), *Rapportagetechniek* (Elling et al., 2000), *Handboek Stijl* (Burger & De Jong, 2009), *Helder rapporteren* (Nederhoed, 2010) en

de *Schrijfwijzer* (Renkema, 2020). Alles over *als*-zinnen vind je in het proefschrift *Connecting Conditionals* (Reuneker, 2021). De genoemde inventarisatie van schrijfproblemen op middelbare scholen is van Steenbakkers (2018) en is gepubliceerd in de bundel van de 32ste Conferentie Onderwijs Nederlands. Het experimentele onderzoek naar tangconstructies is van Renkema: ‘Tangconstructies, experimenteel onderzoek naar leesbaarheid en attentiewaarde’, gepubliceerd in *Spektator* (1989). We danken Ingrid Tieken voor het uitpluizen van de Engelse taaladviezen en voor het plaatsen van een oproep over *that if* op haar website <https://bridgingtheunbridgeable.com>, en Ton van der Wouden voor het voorbeeld uit Bordewijks *Karakter* (1938).

Kader: corpus van *als*-zinnen

De *als*-zinnen zijn verzameld door Alex Reuneker voor zijn proefschrift *Connecting Conditionals* (2021). Ze zijn afkomstig uit twee tekstverzamelingen (corpora), te weten het *Corpus Gesproken Nederlands* (CGN), dat gesproken taal bevat uit de jaren '90, en het SoNaR-corpus, dat teksten bevat uit geschreven bronnen vanaf 1954. Deze teksten zijn afkomstig uit genres uiteenlopend van krantenteksten tot *chat*-berichten. Voor dit onderzoek is een willekeurige verzameling van 5000 voorwaardelijke *als*-zinnen geselecteerd, waarbij alleen teksten uit Nederland en niet uit België zijn gebruikt om mogelijke regionale factoren uit te sluiten. Omdat sommige zinnen incompleet of anderszins onbruikbaar waren, zijn uiteindelijk 4667 zinnen in dit onderzoek meegenomen. De helft van deze *als*-zinnen is afkomstig uit gesproken taal en de andere helft uit geschreven taal. Beide delen bevatten evenveel formeel als informeel taalgebruik.